

Megjelent In: „...jelen lőn Isten az én fogságomban...”: Szegedi Kis István (1505–1572). Szerk. Dénes Dienes. Sáropatak: Hernád, 2024. 7–22. ISBN: 9786155787430

A protestáns egyházkerületek és püspökségek kezdetei Magyarországon: Zoványi Jenő monográfiája újragondolva¹

Zoványi Jenő klasszikus monográfiája a 16. századi magyarországi szuperintendenciák kezdeteitől 1898-ban jelent meg,² majd 1942 és 1944 között Miklós Ödön monográfiájának megjelenése után többfordulós vita bontakozott ki a pápai és a pataki egyháztörténész között, amely újra alkalmat adott Zoványinak a kérdésről megfogalmazott nézeteinek átgondolására – szűk öt évtized kutatói tapasztalataival gazdagabban.³ Zoványi e kérdés értékelésében jelentős utat járt be 1898 és 1944 között az egyháztörténeti hagyomány értelmezésétől ugyanezen hagyomány kritikus tagadásáig.⁴ Magam azóta töprengök a problémán (mindig más téma kapcsán), hogy pályakezdőként az első reformációs tárgyú cikk megírására felkértek, de komoly kihívásként 2009-ben szembesültem vele, amikor doktori vitámban írásbeli kérdést kaptam a protestáns egyházak hazai megszerveződésére vonatkozóan. Nagyon örülök, hogy a 2022-es Szegedi Kis István-évforduló kiváló alkalmat kínál az eddigi elméletek és eredmények újragondolására, hiszen Szegedi Kis nemcsak személyében érintett, hanem Skarica Máté által írt életrajza az egész kérdéskörnek egyik fontos, adatgazdag és az eseményekhez közelkorú forrása.⁵

1 Kritériumrendszer a 16. századi magyarországi protestáns egyházkerületek és püspökségek vizsgálatához

Az adatok rendszerezéséhez, áttekintéséhez és értékeléséhez az alábbiakban három kategóriát és azokon belül összesen hét kritériumot használok:

Hivatalba lépés

---

¹ Rövidítve idézett forráskiadások és kézikönyvek: BSRefK II/2 = Reformierte Bekenntnisschriften. Hg. Heiner Faulenbach et al. Vol. II/2. Neukirchen: Neukirchener Verlag, 2012; EKO 24 = Evangelische Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts. Bd. 24: Das Fürstentum Siebenbürgen. Das Rechtsgebiet und Kirche der Siebenbürger Sachsen. Hg. Martin Armgart. Tübingen: Mohr Siebeck, 2012; ELEM = Csepregi Zoltán: Evangélikus lelkészek Magyarországon (ELEM). I/1–3: A reformáció kezdetétől a zsolnai zsinatig (1610). Budapest: MEDIIT, 2014–2016; ETE = Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. Szerk. Bunyitay Vince et al. 1–5. Budapest: Szent István Társulat, 1902–1912; MPEA = Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. 1–15. Budapest: Hornyánszky, 1902–1934; RMNy = Régi magyarországi nyomtatványok. Szerk. Borsa Gedeon et al. 1–4. Budapest: Akadémiai, 1971–2012; TU 1–2 = Urkundenbuch der Evangelischen Landeskirche A.B. in Siebenbürgen. Hg. Georg Daniel Teutsch. 1–2. Hermannstadt: Steinhausen–Michaelis, 1862–1883.

² Zoványi Jenő: Magyarországi szuperintendenciák a XVI. században. In: Magyar protestáns egyháztörténeti monographiák. I. Budapest: Hornyánszky, 1898. 1–58 (A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság kiadványai).

³ Miklós Ödön: A magyar protestáns egyházalkotmány kialakulása a reformáció századában. Pápa: Főiskolai Könyvnyomda, 1942; Zoványi Jenő: Akadémikus, céhbéli és dilettáns egyháztörténetírók. Budapest: Ladányi Jánosné, 1943; Miklós Ödön: Az első hazai protestáns püspökök egyházalkotmányi helyzete. Egyháztörténet 1 (1943) 321–329; Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyházi szervezetek a 16. században. Keresztény Magvető 76 (1944) 172–183.

⁴ Botta István: Sztárai Mihály baranyai püspöksége. Theologiai Szemle 32 (1989) 150–154; Keveházi László: "A kereszt igéjét hirdetni kezdtem": Sztárai Mihály élete és szolgálata. Budapest: Luther, 2005. 190–191 (Testes veritatis).

⁵ A latin szöveg bevezetéssel és magyar fordítással: Kathona Géza: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. Budapest: Akadémiai, 1974. 81–144 (Humanizmus és Reformáció 4.).

Középkori szervezeti előzmény

Választási aktus

Funkció

Ordináció (lelkészavatás)⁶

Vizitáció (egyházlátogatás)⁷

Egyházfegyelem⁸

Jogállás

Feladatokat szabályozó kánonok

Címhasználat

A korai egyházkormányzati szervezetek vizsgálata közben bőven látunk majd példákat ezeknek a kritériumoknak az alkalmazására, egyedül az utolsó fogalom, a címhasználat igényel előzetes magyarázatot.

A) A püspöki feladatokat ellátó protestáns vezetők forrásainkban a legváltozatosabb címeket viselték: *archidiaconus*, *episcopus*, püspök (pispek), *senior primarius* (*senior supremus*), *superattendens*, *superintendens*. Ezeknek a megnevezéseknek a tartalmi különbségeit nem érdemes túlmagyarázni. A latin *superintendens* (*superattendens*) nem más, mint a görög *episcopos* tükörfordítása,⁹ a *superintendens* szót pedig a korabeli magyar fordításokban egyszerűen „püspökként” adják vissza,¹⁰ míg a 16. század közepén még használatos *archidiaconus* vagy *vicearchidiaconus* címet elég hamar felváltja a Magyarországon dominánssá váló *senior* megjelölés.

B) A szakirodalom időnként súlyt fektet annak megkülönböztetésére, hogy egy egyházvezetői cím *endonymaként* vagy *exonymaként* fordul elő, azaz a méltóság viselője alkalmazza-e önmagára, vagy pedig mások tisztelik meg őt ezzel a titulussal. Ezt a szembeállítást olykor az adat forrásértékének relativizálására használják (az egyházvezető „uzurpálja” a címet, vagy környezete „hízelgésből” tiszteli meg őt ezzel a megszólítással), de előfordul az is, hogy az önmegjelölést épp ellenkezőleg a vezetői „öntudat” kifejeződésének, a külső megnevezést pedig a rang „elismerésének” tekintik, és ezzel felértékelik az adat jelentőségét. Az alábbiakban nem fordítok nagy figyelmet ilyen megkülönböztetésekre.

C) A korai reformációra jellemző az az apostoli korra visszavezetett elképzelés, hogy minden gyülekezetet a saját püspöke (*episcopus*) vezet.¹¹ A reformátori levelezésben az 1520-es években feltűnik ezért (főleg megszólításban és címzésben) a püspöki cím használata.¹² Az *episcopus* szónak így legalább háromféle protestáns értelmezése terjedt el a korban, használják középkori értelemben egy nagyobb egység (*diocesis*) vezetőjére, előfordul páli / újszövetségi jelentése: azaz egy város

⁶ Zoványi 1898. 42.

⁷ Zoványi 1898. 42–43.

⁸ Zoványi 1898. 43. Ezekon kívül Zoványi még a zsinat összehívását és házassági ügyeket sorolja a püspöki feladatok közé: Zoványi 1898. 41–43.

⁹ Hasonló félrevezető tükörfordítás, amikor a lelkészt (a dunántúli nyelvjárásban: „tanító”) latinul *doctornak*, a tanítót pedig (a dunántúli nyelvjárásban: „mester”) *magisternek* írják. Kathona 1974. 97, 125.

¹⁰ A hercegszöllősi kánonok hol „fő pispöknek” (§ 3), hol „pispöknek” (§24) fordítják a latin *superintendens* szót. Mocos Gyula: A hercegszöllősi kánonok. Budapest: Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1901. 10, 19, 34, 44. Vö. Zoványi Jenő: Sztárai Mihály és társai mint képzelt püspökök. Protestáns Szemle 41 (1932) 647–649.

¹¹ Heinz-Meinolf Stamm: Luthers Berufung auf die Vorstellungen des Hieronymus vom Bischofsamt. In: Martin Luther und das Bischofsamt. Hg. Martin Brecht. Stuttgart: Calwer, 1990. 15–26.

¹² Markus Wriedt: Luthers Gebrauch der Bischofstitulatur in seinen Briefen. In: Martin Luther und das Bischofsamt. Hg. Martin Brecht. Stuttgart: Calwer, 1990. 73–100; Csepregi Zoltán: A reformáció nyelve: Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálatára alapján. Budapest: Balassi, 2013. 440 (Humanizmus és reformáció 34.).

vezető lelkésze (mint a plébános, parókus szinonimája, 1Tim 3,1–7; Tit 1,5–9; ApCsel 20,28), de akár bármilyen beosztású lelkészre is alkalmazható: a legismertebb példa erre Paulus Speratus, aki prédikátori feladatkörben, tehát elvben egy plébánosnak alárendelve szolgált morvaigói gyülekezetében, mégis tudatosan élt a püspöki cím takarta tekintéllyel.¹³ Ez a sajátosság könnyen félreértésekhez vezethet és megnehezíti a források pontos értékelését.¹⁴

Zoványi Jenő időrendben ismerteti a problémakörre vonatkozó történeti adatokat, ezzel akarva-akaratlanul megágyaz egy elsőégi versengésnek: ki volt az első magyarországi protestáns püspök. Ez a rivalizálás amúgy sem idegen hazai hagyományainktól. Találkozni 1517-tel mint magyarországi gyülekezetalapítási évszámmal, de a pápai és pataki kollégiumok „klasszikus” (ám a tudományos kutatásban azóta anakronisztikusnak bélyegzett) alapítási évszámai is hasonló igyekezetet példáznak. Mostani gondolatmenetemmel még véletlenül sem szeretném táplálni ezt az „enyém a vár” szintű sportot, ezért messze kerülöm a kronológiai rendszerezést. Az adatokat és a hozzájuk kapcsolódó kérdéseket inkább földrajzi rendet követve ismertetem:

Török hódoltság

Alsó-Dunamellék (baranyai egyházvidék)

Temesköz

Tiszántúl (Partium)

Tiszahát (szatmári egyházvidék)

Debrecen

Erdély

Nagyszebeni (szász) egyházkerület

Kolozsvári (magyar) egyházkerület

Királyi Magyarország

Ötváros

Tiszáninnen

Felső-Dunamellék (Csallóköz-Mátyusföld)

Nyugat-Dunántúl

Murány (Kishont és Gömör)

2 Egyházszervezetek a Török hódoltságban

A hódoltsági reformáció kezdetei és a „baranyai” egyházkerület létrejötte

1551-ben Sztárai Mihály¹⁵ így írt Tétényi Miklósnak Ráckevére:

„Hét éve múlt már, hogy én Isten akaratából a török uralma alatt álló Alsó-Baranyában – elsőként és egyedülként – Laskó városában, amely egy magyar mérföldnyire esik Eszéktől, a kereszt igéjét hirdetni kezdtem, és már innen és túl a Dunán és Dráván, a

¹³ Csepregi 2013. 132, 137.

¹⁴ Jó példa erre Luther *Formula missae* c. műve (1523, magyarul megjelenik 2022-ben Luther válogatott művei 3. kötetében), melynek szövege egyszerűen *episcopusként* jelöli a templomi liturgiát vezető lelkészt, így voltaképpen nyitva hagyja a kérdést, kinek a hatáskörébe szeretné utalni a szertartásokról szóló döntéseket.

¹⁵ ELEM I/3: 300.

többi testvérekkel s a Szentlélek segítségével 120 egyházat építettem, amelyek közül mindegyikben egyértelműen hirdették és vétetik az Úr igéje, és pedig oly nagy tisztasággal, hogy sokan állítják, miszerint jobban szervezett egyházakat azoknál sem láttak, akiknél az Úr igéje idestova 30 év óta hirdették.”¹⁶

Ez az idézet több dologról tanúskodik, egyrészt Sztárai egyházszervezői (apostoli) öntudatáról. Ugyan ekkor nem nevezi magát püspöknek, de az itt leírt feladatkör ezt a tisztséget sugallja. A „hét év” időtartam pedig az 1544-es évszámhoz vezet bennünket, Pécs várának elestéhez. A pécsi egyházmegye ettől kezdve másfél évszázadra tituláris püspökségként működik, a cím birtokosai Pécstől távol élnek, püspöki szolgálatuk ellátásában akadályozva vannak. A poszt megürült, és Sztárai ha nem is küzdelmek nélkül, de a siker esélyével vehette át a püspöki szerepkört. Mint idézett levelében írta, a „pápa embereit” több hitvitában legyőzve „a Tiszán és Száván túlra kényszerítette”.¹⁷ A források ugyan következetesen „baranyainak” említik Sztárai kerületét, de ennél nyilvánvalóan nagyobb területre terjedt ki: Szlavóniára, Tolnára, és ha a fenti idézet nem túloz, akkor a Duna-Tisza közére is.

A 120 egyház megszervezése¹⁸ nyilvánvalóan szolgálatba állított lelkészeket is jelentett, de ennél többet is tudni Sztárai esetében az ordináció jogkörének gyakorlásáról. Név szerint két általa felavatott lelkészt ismerünk, az esztergomi egyházlátogatási jegyzőkönyvben említett János somorjai plébánost¹⁹ és Szegedi Kis Istvánt.²⁰ A Szegedi-életrajz idevágó mondatainak és a Sztárai–Szegedi viszony értelmezésének (nem csak terjedelmében, hanem értékében is) jelentős szakirodalma van,²¹ itt most az eltérő vélemények cáfolata nélkül csak a saját magyarázatomat közlöm: Sztárai (saját tolnai püspökségét megtartva) 1554-ben Szegedit szuperintendensnek küldte Laskóra, aki így nemcsak az alsó-baranyai, hanem a felső-baranyai traktusnak is főpásztora lett (*generalis superintendens*).²²

A dél-dunántúli protestáns egyházkerület kánonjait találhatjuk meg abban a kéziratban fennmaradt, magyar nyelvű kánonos könyvben, melyet a róla vitázó szakirodalom az azonosíthatóság kedvéért „55 szakaszos törvénykönyvnek” keresztelt el.²³ A 33–35. cikkek a vizitációt, az egyházfegyelmet és az

---

¹⁶ Friedrich Adolf Lampe [– Debreceni Ember Pál]: *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania*. Utrecht: Jacobus van Poolus, 1728. 103; ETE 5: 543; magyar fordítás: Keveházi 2005. 89. Vö. Csepregi Zoltán: A török a protestánsokat pártolja? A hódoltság reformációjáról Melanchthontól Bullingerig. In: *Viszály és együttélés: Vallások és felekezetek a török hódoltság korában*. Szerk. Ittész Gábor. Budapest: Universitas, 2017. 19–44.

¹⁷ Lampe 1728. 103; ETE 5: 544; magyar fordítás: Keveházi 2005. 89.

¹⁸ Szilágyi Benjámin István és Debreceni Ember Pál 17. századi adatközlői igyekeztek rekonstruálni ezen alsó-dunamelléki egyházak listáját: Lampe 1728. 676–677.

¹⁹ „Plebanus Joannes discipulus Galli de Owar in oppido Tholna a quodam heretico ordinatus est.” (Somorja 1562.) Vojtech Bucko: *Reformné hnutie v arcibiskupstve ostrihomskom do r. 1564 = Reformatio in archidioecesi Strigoniensi ad a. 1564*. Bratislava: Unia, 1939. 150. Vö. Csepregi Zoltán: *Reformtörékvések – falun: Egyházlátogatási jegyzőkönyvek elemzése*. In: *Egyházi és vallási reformtörékvések régen és ma: Tanulmánygyűjtemény Ságghy Mariann emlékének*. Szerk. Horváth Emőke – Sarnyai Csaba Máté – Vassányi Miklós. Budapest: Kairosz, 2020. 107–122.

²⁰ Kathona 1974. 97, 124–125; ELEM I/3: 264.

²¹ Zoványi 1932; Miklós 1942; Esze Tamás: *Sztárai Gyulán. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei* 83 (1973) 89–192; Kathona 1974; Botta 1989; Szakály Ferenc: *Mezőváros és reformáció: Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*. Budapest: Balassi, 1995. 99–101 (Humanizmus és reformáció 23.); Keveházi 2005; Ács Pál: *Sztárai Mihály különös mártíromsága: a Cranmerus Tamás című Foxius-parafrázis tükrében*. *Studia Litteraria* 51 (2012:3–4) 84–95. Lásd még Szabó András tanulmányát ebben a kötetben.

²² Kathona 1974. 97, 124–125. Szegedi ezután Kálmáncsán is (uo. 98, 125) és Ráckevén is (uo. 105, 133) papokat ordinál.

²³ OSzK, Quart. Lat. 1140: 2–10. Kiadása: Mokus 1901. 143–159. Értelmezése: Havran Dániel: *Ismeretlen protestáns egyházi rendtartás a XVI. századból*: M. N. M. Qu. lat. 1140. sz. kötet. *Protestáns Szemle* 12 (1900) 357–365; Zoványi Jenő: *Adatok a magyar protestantizmus multjából XIII: A meszlényinek, illetőleg Réczés-*

ordinációt szabályozzák.²⁴ A kánonok hódoltsági eredetéről tanúskodik az 52. cikk, mely tiltja a lelkészeknek a törökös öltözetet.²⁵ A szöveg datálásához az nyújt támpontot, hogy a 28. cikk a szeniorok mellett egyidejűleg több szuperintendens működését feltételezi, ez az 1550-es évek második felére utalhat.²⁶ A 36. cikk pedig a magyar Biblia olvasását követeli meg a lelkészektől, amin a szöveg talán már nemcsak a sárvári Újszövetséget, hanem a kolozsvári fordítás kötetét is érti (hiszen a Tolna és Kolozsvár közötti élénk kapcsolatról Sirák könyvének fordítása tanúskodik).²⁷

Sztárai püspökségének pontos datálásában problémát jelent, hogy megválasztásáról vagy hivatalba lépéséről semmilyen adat nem szól,²⁸ és az *episcopus* cím használata legkorábban 1551-ben jelenik meg nála.²⁹

Zoványi Jenő és Latzkovits Miklós bevonja e kérdés vizsgálatába *Az igaz papságnak tiköre* c. Sztárai-dráma referenciális olvasatát, mert a dráma cselekménye a fikció szerint olyan korban játszódik, amikor Erdélyben van már protestáns püspök, de Magyarországon még nincs.³⁰ Zoványi javaslata szerint ez az 1553/54-es év, a Paul Wiener nagyszebeni szuperintendens megválasztása utáni, ám Szegedi laskói beiktatása előtti időszak. Saját gondolatmenetét komolyan véve Zoványi ezért nem is tekinti Sztárait (ill. az ő értelmezésében Sztárai önmagát) püspöknek.³¹ Latzkovits viszont egyéb okokból a dráma keletkezését lényegesen korábbra, az 1540-es évek második felére datálva Matthias Ramser szebeni plébánost és dékánt teszi meg az említett erdélyi püspöknek, ami ugyanolyan erőltetett megoldás, mint Zoványié.³² Magam nem kísérleteznék itt referenciális olvasattal. A dunántúli Sztárai tollán az „Erdélyben” helyhatározó szinte az Óperenciás tengerrel lehet egyenértékű.

Temesköz

Petrovics István temesi ispánt, a Szapolyaiak rokonát a szultán 1541 őszén temesvári szandzsákbégnek nevezte ki, egyidejűleg a Temesközt jogilag az oszmán birodalomhoz csatolva. Ezt a függőséget Petrovics a következő évtizedben tiszteletben is tartotta, bár magyar zászlósúri identitását is megőrizte, és politikájában inkább magyar, mint török érdekeket képviselt.³³

Petrovics patronátusa alatt 1549-ben és 1550-ben két zsinatot tartottak a patrónus udvarházában, a Csanád vármegyei Toronyban (ma: Torny, Turnu RO), melyek közül az elsőn választották meg Gönci

---

félének nevezett kánonoskönyvről. Protestáns Szemle 29(1917) 617–621; Payr Sándor: A dunántúli evangélikus egyházkerület története. I. Sopron: Székely és Társa, 1924. 609–613; Zoványi 1944. 176.

²⁴ Mokos 1901. 153–154.

²⁵ Mokos 1901. 158–159.

²⁶ Mokos 1901. 152.

²⁷ Mokos 1901. 154.

²⁸ Ha Somogyi Péter 1557-es levelének címzése: *Episcopo dei gratia de Tholna* nem pusztá udvariaskodás, akkor azt hangsúlyozhatja, hogy Sztárai nem a megszokott módon nyerte el tisztségét. Stromp László: Somogyi Péter fogsága. Pozsony: Wigand, 1891. 118–119. Vö. Miskei Antal: A 450 éve elhunyt Szegedi Kis István (1505–1672) emlékezete. Egyháztörténeti Szemle 23 (2022:1) 30–55, 36.

²⁹ A fent idézett 1551-es levél külzetén, de nem Sztárai kezével: *Episcopus de Lasko*. Hasonmás: Miklós Ödön: Valóban két Sztáray Mihály élt-e? Protestáns Szemle 45 (1936) 378–384, 380–381. Thuri Pál és Skarica Máté is *episcopus*nak titulálja Sztárait. Kathona 1974. 64, 69, 97, 124. Vö. Keveházi 2005. 189–190.

³⁰ Régi magyar drámai emlékek. I. Szerk. Kardos Tibor. Budapest: Akadémiai, 1960. 606.

³¹ Zoványi 1898. 11–12, 14; Zoványi 1932; vö. Kathona 1974. 55.

³² Latzkovits Miklós: Mikor és miért írta Sztárai Az Igaz Papságnak Tikörét? Irodalomtörténeti Közlemények 104 (2000) 376–392; vö. Kathona 1974. 55–56. További lehetséges, ám még senki által nem próbált megoldás volna Gönci Máté temesközi püspökségére vonatkoztatni a dráma sorait.

³³ Varga Szabolcs: A hűséges rokon: Petrovics Péter a Szapolyaiak szolgálatában. In: Egy elfeledett magyar királyi dinasztia: a Szapolyaiak. Szerk. Fodor Pál – Varga Szabolcs. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2020. 145–170. Lásd még Balogh Judit tanulmányát ebben a kötetben.

Mátét³⁴ püspöküknek (*superintendentens*), a másodikon pedig az egyházlátogatásokat szabályozták 19 pontban. Erről a fejlődésről annak a Szegedi Kis Istvánnak az életrajza is tudósít bennünket, aki a két zsinat idején az egyházvidék központjában működő temesvári iskolát vezette.³⁵ Fontos körülmény, hogy ekkor már a csanádi püspökség ténylegesen nem volt betöltve, jövedelmeit a csanádi vár kapitánya, a Szegedi-életrajzból jól ismert Perusics Gáspár foglalta le sógora, Fráter György jóváhagyásával.³⁶ Vagyis a reformatori jogfelfogás alapján a püspöki feladatok ellátatlansága idején a világi hatalom birtokosára szállt a püspöki jogkör (*Notbischof*), aki ezt átruházhatta a lelkészek választott képviselőjére, itt Gönci Mátéra.

1551-ben Petrovics – Izabella királyné lemondása után és a királyné közvetlen parancsára –átadta a kezén lévő várakat Ferdinánd király kapitányának, a katolikus Losonczy Istvánnak és Munkácsra, majd onnan Lengyelországba távozott, ezzel patronátusa megszűnt. A protestáns egyházkerületről ezután nincs több hír. 1552-ben a Temesköz közvetlen oszmán igazgatás alá került.

3 Egyházszervezetek a Tiszántúlon

Tiszahát (szatmári egyházvidék)

Szatmár vármegye és a környező területek a késő középkorban az erdélyi püspökség tasnádi vikariátusát alkották. A vikariátus az előbb említett pécsi és csanádi példához hasonlóan kvázi megüresedett, és ez az egyházigazgatási vákuum elősegíthette a protestáns egyházszervezet létrehozását. Ez utóbbi területét nehéz körülhatárolni, hiszen papjai 1552-ben éppen a Tisza túlsó partján, azaz már az egri egyházmegyéhez tartozó Beregszászon jöttek össze zsinatra.

Ugyan Debreceni Ember Pál, Bod Péter és Tóth Ferenc a szerintük 1551-ben megválasztott Hevesi Mihályt szerepeltetik első tiszaháti püspök címén,³⁷ pontosabb adatok mégis Tordai Demeter megválasztásáról szólnak az 1554. március 13-i óvári zsinaton.³⁸ Az ugyanitt elfogadott óvári cikkek a *superattendens* kifejezést használják rá, és első feladataként az egyházfegyelem fenntartását említik (§ 9).³⁹ A következő évben az erdődi zsinat kánonjai már a lelkészavatást és a lelkészválasztások adminisztrálását is e *superintendentens* és előljárótársai (az Óváriban még *praelatus*nak nevezett esperesek) hatáskörébe utalják (§ 1, 20).⁴⁰ Tordai utóda, Károlyi Boldi Sebestyén⁴¹ ugyancsak a *superintendentens* cím birtokában írta alá 1557-ben a *Consensus doctrinae* c. egységdokumentumot.⁴²

---

³⁴ ELEM I/1: 591.

³⁵ Lampe 1728. 98–99; Bod Péter: *Historia Hungarorum Ecclesiastica, inde ab exordio Novi Testamenti ad nostra usque tempora ex monumentis partim editis, partim vero ineditis, fide dignis*. Ed. Lodewijk Willem Ernst Rauwenhoff. Tom. 1. Leiden: Brill, 1888. 325–326; Zoványi 1898. 4–5; Kathona 1974; 94–95, 121–122; Zoványi 1944. 174; Szakály 1995. 94–97; Óze Sándor: *A határ és a határtalan: Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél*. Budapest: METEM, 2006. 197–205 (METEM könyvek 54.).

³⁶ Óze 2006. 183; vö. Kathona 1974. 93, 120.

³⁷ Lampe 1728. 99, 605; Bod 1888. 266; Tóth Ferenc: *A' helvétziai vallástételt követő túl a' tiszai superintendentziában élt református püspökök élete, e' jelen való időkig lehozva*. Győr: Streibig, 1812. 9–27.

³⁸ Bod 1888. 266, 327; Tóth 1812. 28–33, 262; Ludwig Binder: *Die frühesten Synoden der evangelischen Kirche in Siebenbürgen*. In: *Geschichtswirklichkeit und Glaubensbewahrung: Festschrift Friedrich Müller*. Hg. Franklin Clark Fry. Stuttgart: Evangelisches Verlagswerk, 1967. 220–244, 236–237; ELEM I/3: 361.

³⁹ Tóth 1812. 261–262; Kiss Áron: *A XVI. században tartott Magyar Református Zsinatok végzései*. Budapest: Magyarországi Protestáns Egyház, 1881. 31 (Protestáns theologiai könyvtár 16.); vö. Zoványi 1898. 8–9; Miklós 1943. 327; Zoványi 1944. 175–176.

⁴⁰ Bod 1888. 327–328, 333; Kiss 1881. 34, 42; vö. Miklós 1943. 325, 327.

⁴¹ Tóth 1812. 33–36; ELEM I/1: 799. Károlyi Boldi 1543-ban gyulafehérvári kanonok (ETE 4: 324) és egy bizonytalan adat szerint ugyanekkor tasnádi vikárius is volt (ETE 4: 253).

⁴² RMNy 143; TU 2: 19; EKO 24: 33–34, 64. Károlyi Boldi már 1555-ben szuperintendensként írta alá egyik levelét: Kemény Lajos: *A reformáció Kassán*. Kassa: Bernovits, 1891. 64–65. Így a Szapolyai-ország rész három

Az 1555-ös erdődi kánonok, bármilyen ékesszólóan részletezik is a tiszaháti püspökök tennivalóit, forrásértéküket csökkenti, hogy nyilvánvalóan utólag átszerkesztett szövegük maradt ránk. A világi felsőbbtség szerepében ugyanis e cikkek a fejedelmet (*princeps*) említik, nem pedig a kegyurat vagy a földesurat.⁴³ 1555-ben ugyanakkor a „fejedelem” még nem értelmezhető fogalom, ez a szóhasználat sokkal inkább jellemző lehet az 1560-as évekre, amikor János Zsigmond aktívan avatkozik bele a vallási kérdések eldöntésébe és szabályozásába (a cikkek teológiai konzervativizmusa miatt ennél későbbi időszakra már nem tippelnék).

Debrecen

Bár Kálmáncsehi Sánta Mártont⁴⁴ is püspökként említi olykor a régi szakirodalom, az első tiszántúli főpásztort mégis Melius Juhász Péter⁴⁵ személyében kell keresnünk. Kálmáncsehi elsőse mellett egyetlenegy érv hozható fel, a nagyváradi püspökség tartós megüresedése 1556-ban.⁴⁶ Választásról azonban csak 1561-ből Melius esetében értesülünk.⁴⁷ Debrecen jelentőségének növekedése, nemcsak egyházi, hanem kulturális vonatkozásban is, szorosan összefügg Várad sorsával: előbb a végvárrá alakítás, majd a török ostrom akasztotta meg a korábbi humanista központ fejlődését.

A debreceni nyomdának hála Melius esetében nem kell sem forráshiányra, sem pedig a kéziratos hagyomány hitelességét csorbító utólagos redakciókra panaszkodnunk. A püspöki feladatkörrel terjedelmes iratok szólnak, az 1562-es *Confessio catholica* és az 1567-es *Articuli maiores*.⁴⁸ Míg az előbbi az *episcopus* terminust használja (mind a katolikus prelátusokat kritizálva, mind a protestáns püspök ideálját megrajzolva), addig az *Articuli maiores* már a *superintendens* címmel él. Az 1567-es debreceni zsinaton 14 tiszántúli és három tiszáninneni egyházmegye küldöttei vettek részt, tehát Melius már tizenvalahány esperes fölött (*super*) állt mint szuperintendens.⁴⁹ Nem véletlenül parodizálták őt unitárius ellenfelei az 1570-es *Debreceni disputában* mint „Péter pápát”.⁵⁰

A debreceni püspök feladatait a Melius által összeállított kánonok elsősorban az egyházfegyelem terén határozták meg. Az ordináció jogát a kánonok határozottan elvonják a püspöktől és az esperesek közösségére ruházzák, sőt még a zsinat nyilvánosságát is megkövetelték ehhez az eseményhez.⁵¹ Valószínűleg hasonló eljárás alakult ki korábban a Tiszaháton is, noha az ottani kánonok kevésbé részletezik a vizsgáztatás és avatás mikéntjét.

---

protestáns püspöke közül (Matthias Hebler és Dávid Ferenc mellett) ő volt hivatalában a legidősebb, az aláírások sorrendje is ennek a rangsornak felel meg.

⁴³ Bod 1888. 332; Kiss 1881. 41. Kiss Áron fordításának forrásszövege eltér a Bod közölte változattól, de ebben a vonatkozásban egyeznek (Kiss 1881. 44). Vö. Csepregi Zoltán: Képtisztelet, képhasználat, képtilalom és képprombolás a magyarországi reformációban. In: *Cirkev a náboženstvo v Uhorsku v ranom novoveku = Egyház és vallás a koraiújkor Magyarországon*. Zost. Peter Kónya – Annamária Kónyová. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej Univerzity, 2020. 13–23.

⁴⁴ Szabadi István: Kálmáncsehi Sánta Márton. Debrecen: Kálmáncsehi Sánta Márton Emlékalapítvány, 2007; ELEM I/1: 790.

⁴⁵ ELEM I/2: 64.

⁴⁶ Zoványi 1898. 15–16; Miklós 1942. 33–35.

⁴⁷ Lampe 1728. 605; Bod 1888. 267; Zoványi 1898. 16–17; Miklós 1942. 36–37; Zoványi 1944. 177–178.

⁴⁸ *Confessio catholica* (1562) RMNy 176–177, [§ 124–126, 181]; BSRefK II/2: 85–90, 131–132; Kiss 1881. 181–188, 242–243. *Articuli maiores* (1567) RMNy 226, § 18–21; Kiss 1881. 574–575. Vö. Miklós 1942. 35–38; Miklós 1943. 325.

⁴⁹ RMNy 1109; Zoványi 1898. 25–26.

⁵⁰ Esze Tamás: A debreceni disputa. In: *A Második Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve*. Szerk. Bartha Tibor. Budapest: Magyarországi Református Egyház, 1967. 433–472, 446–447 (*Studia et acta ecclesiastica* 2.).

⁵¹ *Confessio catholica* (1562) [§ 181]; BSRefK II/2: 131–132; Kiss 1881. 242–243. *Articuli maiores* (1567) § 19: *Fiant ergo ordinationes aut in synodis aut in praesbyterorum collegio a doctis et probatis Ecclesiae praelatis et superintendente*. Vö. Kiss 1881. 575.

4 Egyházszervezetek Erdélyben

Nagyszebeni (szász) egyházkerület

Az erdélyi szászok egyháztörténeti hagyománya nagy jelentőséget tulajdonított az 1545. május 17-i „medgyesi zsinatnak”, ugyanis hitvalló és egyházszervező szándékot látott bele.⁵² Ludwig Binder kutatásai óta tudni, hogy a medgyesi események az emlékezetben az 1545. szeptember 20-i erdői zsinat (valóban hitvalló) döntéseivel kontaminálódtak.⁵³ Ezzel szemben Medgyesén csak a káptalanok terheinek fizetési módjáról egyezkedtek négy lelkészi káptalan vezetői.⁵⁴

A medgyesi gyűlés mégis mérföldkő abban a folyamatban, hogy a középkori milkói püspökségben tartozó, ekkor viszont már Esztergomból irányított nagyszebeni és barcasági káptalanok közös szervezetet hoznak létre az erdélyi egyházmegye szász egyházaival, azaz a medgyesi és a többi lelkészi káptalannal. (A Gyulafehérvárnak, illetve Esztergomnak leróvándó székdíj (*census cathedraticus*) azonban még több mint egy évtizedig fontos identitáselem volt az eltérő szervezeti gyökerekkel és hagyományokkal bíró káptalanok számára, Szében és Brassó még akkor is lerótták Esztergomnak a székdíjat, amikor a kettős királyság szembenállása miatt az érseknek már nem volt politikai eszköze behajtani rajtuk ezt a járandóságot.⁵⁵)

Az 1547-ben Brassóban kinyomtatott és 1550-ben a szász *universitas* által törvényerőre emelt⁵⁶ *Reformatio ecclesiarvm Saxonicarvm in Transylvania*⁵⁷ feladata volt a szász káptalanok eme újonnan létrejött szövetségének az egyesítése a tanítás és a szertartási gyakorlat tekintetében. A *Reformatio ecclesiarvm* szövegében csak közvetett utalásokat találunk az itt vizsgált püspöki funkciókra. A lelkészek elhívását, vizsgáztatását és ordinálását az irat az ekkorra már kialakult wittenbergi gyakorlat szerint⁵⁸ kívánja szabályozni: „Akinek tehát nem vizsgálták meg előbb erkölceit és felkészültségét, továbbá nem rendelkezik megalapozott és jogszerű meghívással, azt a mieink közül többé ne ordinálják, se pedig a szent egyházi szolgálatba ne iktassák be.”⁵⁹ Nagyon sokat elárul e mondat passzív szerkesztése: a lelkészjelöltekről tesz állításokat és mélyen hallgat a vizsgáztató, az elhívó, a felavató és a beiktató személy vagy testület vagy közösség jogállásáról. Egyáltalán nem utal rá, hogy ekkorra a szászok már saját kezükbe vették volna az ordináció jogkörének gyakorlását.

Ugyanez a nyitott megfogalmazás tűnik fel a kiközösítés, azaz az egyházfegyelem szabályozásánál is: egyszemélyi döntés helyett ugyan többségi szavazást ír elő a törvénykönyv a legsúlyosabb egyházi büntetés kiszabásánál, csak azt nem részletezi, kik vesznek részt a határozathozatalban.⁶⁰ Az indokolt politikai óvatosság mellett talán az is visszatarthatta a szászokat ettől, hogy szervezeti érettségük és

⁵² Vö. Kathona 1974. 56; Latzkovits 2000.

⁵³ Binder 1967. 228–235; EKO 24: 122.

⁵⁴ TU 2: 1–2; vö. Zoványi 1898. 6; Zoványi 1944. 175.

⁵⁵ Juhász István: Hitvallás és türelem: Tanulmányok az erdélyi református egyház és teológia 1542–1792 között történetéből. Kolozsvár: Protestáns Teológiai Intézet, 1996. 18 (Dolgozatok a református teológiai tudomány köréből. Új sorozat 2.).

⁵⁶ TU 1: 5; EKO 24: 123, 258.

⁵⁷ RMNy 68–69. A latin és német verzió kiadása: TU 1: 6–71; EKO 24: (123–127)206–255. Vö. Juhász 1996. 10–12.

⁵⁸ Martin Krarup: Ordination in Wittenberg: Die Einsetzung in das kirchliche Amt in Kursachsen zur Zeit der Reformation. Tübingen: Mohr Siebeck, 2007. (Beiträge zur historischen Theologie 141.).

⁵⁹ TU 1: 9, 40; EKO 24: 208, 228: *Quisquis igitur moribus et eruditione primum non fuerit probatus, nec ex iustis causis legitime vocatus, nunquam posthac ex nostratibus ordinetur, neque ad sacrum ecclesiae ministerium suscipiatur.* Átvéve Honterus 1543-as *Reformatio Coronensis*éből: EKO 24: 186. Vö. Miklós 1943. 323.

⁶⁰ TU 1: 20, 54; EKO 24: 215, 236: *Ut autem privata tyrannus commodius vitetur, nunquam unius antistitis arbitrio, sed plurium suffragio excommunicari quis debet.* Hasonlóan Honterus 1543-as *Reformatio Coronensis*ében: EKO 24: 186. Vö. Juhász 1996. 11.

doktrinális egységesülésük még nem jutott el az ehhez szükséges szintre. A vizitációt a *Reformatio ecclesiarvm* a lelkészkapitalanok dékánjainak hatáskörébe utalja.⁶¹

1553. február 6-án a korábbi laibachi kanonokat, Paul Wienert választották meg a Nagyszeben központtal megalakult püspökség élére.⁶² A források ekkor a *superattendens* megjelölést használják,⁶³ majd Wiener utódja, Matthias Hebler⁶⁴ püspöktársaival együtt már a *superintendens* címmel élve írja alá 1557-ben a fent említett *Consensus doctrinaet*.⁶⁵ Wiener a megválasztása utáni évben elhunyt, így tevékenységéről nem sokat tudunk. Lelkészeket biztosan nem avatott, mert a szászok az 1570-es évekig kizárólag külföldön ordináltatták papjaikat.⁶⁶

Ezért is kell óvatosan kezelni azt a hat ordinációs kánont, melyeket Georg Haner közöl Wiener megválasztásával összefüggésben.⁶⁷ E kánonok biztosan később keletkeztek, hiszen az ellenfelek között sorolják fel az antitrinitáriusokat (§ 4), és a hitvallások iratok listája is az 1570-es évekre utal (*Ágostai hitvallás, Apológia, Luther kátéi, a Schmalkaldeni cikkek*), mert már nincs szó a Melanchthon-féle *Corpus doctrinaeröl* (hiányzik viszont még a *Formula concordiae*, § 5).

A Sztárai drámájában említett „erdélyi protestáns püspökről” fentebb már szóltam. Még a dráma datálási kérdései sem hatalmaznak fel bennünket arra, hogy bármelyik korábbi nagyszebeni vagy medgyesi dékánt Wiener elődjének tüntessük fel a szuperintendensi tisztségben.

Kolozsvári (magyar) egyházkerület

Christianus Schesaeus tud Tamás erdélyi magyar protestáns püspökről (*praeses*), egy volt szerzetesről⁶⁸ mint Dávid Ferenc⁶⁹ elődjéről, de megint csak az utóbbi az, akinek hivatalba lépéséről pontosabban lehet mondani. Balázs Mihály mutatott rá, hogy 1557 márciusában Kassára küldött levelében Dávid még nem hivatkozik püspöki tisztségére, ám ugyanezen év júniusában már *superintendens* címmel írta alá a *Consensus doctrinaet* (a sorban harmadikként, azaz eszerint hivatalára nézve a legfiatalabbként). Balázs így 1557 tavaszára datálja Dávid megválasztását, és azt a feltételezést is megengedi, hogy éppen a tordai országgyűlés összehívása és a teológiai egységdokumentum tervezett aláírása motiválhatta a kolozsváriakat, hogy szuperintendensi posztra, Károlyi Boldi Sebestyén és Matthias Hebler egyenrangú társává emeljék vezető lelkészüket.⁷⁰

⁶¹ TU 1: 30, 64; EKO 24: 221, 242; vö. Juhász 1996. 11. Ez az 1542-es barcasági gyakorlatot követi: EKO 24: 123–124, 127–128.

⁶² Zoványi 1898. 7; Ludwig Binder: Die Entstehung der lutherischen Superintendentur in der siebenbürgisch-sächsischen Kirche. In: *Bewahrung und Erneuerung: Festschrift für Bischof D. Albert Klein*. Hg. Christoph Klein. Sibiu: Epahiala, 1980. 72–83; Juhász 1996. 11, 18; EKO 24: 129; Karl W. Schwarz: Der erste evangelische Superintendent in Siebenbürgen Paul Wiener (1495–1554): Eine Brücke zwischen Laibach, Wien und Hermannstadt. *Journal of Early Modern Christianity* 8 (2021) 89–101.

⁶³ TU 1: 72.

⁶⁴ ELEM I/1: 651.

⁶⁵ TU 2: 19; EKO 24: 33–34, 64; vö. Binder 1967. 238–239.

⁶⁶ Ernst Wagner: Die Pfarrer und Lehrer der Evangelischen Kirche A.B. in Siebenbürgen: I. Von der Reformation bis zum Jahre 1700. Köln–Weimar–Wien: Böhlau, 1998. 26–29 (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens 22/1.); EKO 24: 128; Csepregi Zoltán: A magyarországi iskolázás a reformáció századában (1540–1610): a wittenbergi ordinációs anyakönyvek tanúsága alapján. In: *Teológia és oktatás: Az Evangélikus Hittudományi Egyetem oktatóinak tanulmánykötete*. Szerk. Szabó Lajos. Budapest: Luther, 2015. 53–70.

⁶⁷ TU 2: 3; vö. Binder 1967. 235–236.

⁶⁸ TU 2: 240; Christianus Schesaeus: *Opera quae supersunt omnia*. Ed. Franciscus Csonka. Budapest: Akadémiai, 1979. 353 (Bibliotheca scriptorum recentisque aevorum. Series nova 4.); vö. Zoványi 1898. 10; Zoványi 1944. 175.

⁶⁹ ELEM I/1: 354.

⁷⁰ Balázs Mihály: Ferenc Dávid. Ungarländische Antitrinitarier IV. Baden-Baden & Bouxwiller: Valentin Koerner, 2008. 18–19 (Bibliotheca Dissidentium 26.). Balázs Mihály Dávid Ferenc-életrajza ezen kívül legalább négy

Dávid Ferenc püspöksége esetében megint csak látszik a háttérben egy középkori szervezeti keret, az erdélyi püspökség ekkorra már betöltetlen gyulafehérvári vikariátusa, mely körülbelül kijelöli az új protestáns egyházkerület határait. Szemben a hódoltsági területekkel Erdélyben nem egyszerűen egyházigazgatási vákuummal van dolgunk, sokkal inkább a püspöki hatalom szekularizációjával, azaz a német reformációból ismert *Notbischof*-jelenséggel (lásd fent a temesközi és tiszaháti példákat). A fejedelem egyházfőként viselkedik, ő erősíti meg a megválasztott szuperintendenseket, sőt időnként le is teszi őket hivatalukból.⁷¹

Nem állítható, hogy Dávid különösen passzív püspök lett volna. Hitvitázóként, íróként, teológusként és nem utolsósorban a városi és a fejedelmi politika sikeres befolyásolójaként a következő évtized egyik domináns alakja lett Erdélyben. Klasszikus püspöki feladatok ellátásáról azonban az ő esetében alig tudni valamit, talán csak a zsinatok összehívása (amit rendszeresen megtett) tartozik ebbe a körbe.

5 Egyházszervezetek a Királyi Magyarországon

A felső-magyarországi öt szabad királyi város

Az ötvárosi egyházkerület teljesen egyedülálló a sorban amiatt, hogy semmilyen késő-középkori előkép nem fedezhető fel mögötte. Az öt város ugyan mind az egri egyházmegye területén, de három különböző vármegyében (azaz archidiakonátusban) terült el, négy viszont közülük az esztergomi érseknek közvetlen joghatósága alá vont (ún. *exempt*) plébániája volt (Kassa, Lócse, Eperjes, Bártfa), egyedül Kiszzeben tartozott ténylegesen az egri püspök alá.

A kéziratos hagyomány arról tudósít, hogy 1546-ban az eperjesi zsinaton (pontos dátum nem ismert) a városok képviselői elfogadták az eperjesi kánonokat és megválasztották főpásztoruknak Michael Radaschin bártfai plébánost.⁷² Korábban magam is figyelmeztettem rá, hogy a nyomdai kapacitás hiánya Felső-Magyarországon teret hagyott mind a legendaképződésnek, mind az emlékezet szándékos kozmetikázásának,⁷³ Guitman Barnabás pedig egy friss tanulmányában össze is gyűjtötte ennek legkirívóbb eseteit.⁷⁴ Már Súlyom Jenő kimutatta, hogy az ötvárosi hagyományban sokszor későbbi állapotok visszavetítésével van dolgunk.⁷⁵ Mindezek után óvatosan kell kezelnünk azt a forráshelyzetet, hogy Radaschin megválasztásával és a feladatait rögzítő kánonokkal kapcsolatban látszólag minden részlet összevág.

Az első kritika ebben a kérdésben már Zoványi Jenőtől (kitől mástól) megérkezett 1917-ben. Zoványi meggyőző érveket hoz fel az ellen, hogy az ún. eperjesi cikkek valóban Sáros vármegyében keletkeztek, hanem e kánonokat (az 1546-os dátumot érintetlenül hagyva) Zemplén vármegyéből, annak is déli, hegyaljai régiójából eredezteti, szerinte innen vették át később a sárosiak.⁷⁶ Ez az ötlet

---

magyar és egy német kiadásban jelent meg. Az egyszerűség kedvéért hivatkozom az angol szövegre mint *editio princeps*.

⁷¹ Miklós 1943. 328; Zoványi 1944. 178–179; Juhász 1996. 6–7; Balázs 2008. 19; EKO 24: 264.

⁷² ETE 4: 522–524. Vö. Csepregi 2013. 317–319; ELEM I/2: 370.

⁷³ Csepregi 2013. 306–312, 319–325.

⁷⁴ Guitman Barnabás: A Sáros vármegyei reformáció protestáns emlékezetének rétegei. In: A reformáció emlékezete: Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században. Szerk. Száraz Orsolya – Fazakas Gergely Tamás – Imre Mihály. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018. 208–216, 212–213 (Loci memoriae Hungaricae 7.).

⁷⁵ Csepregi 2013. 326–331.

⁷⁶ Zoványi Jenő: Adatok a magyar protestantizmus multjából XII: Az 1546. évi eperjesi zsinat állítólagos végzései. Protestáns Szemle 29 (1917) 614–617.

össze is fér a szakirodalomnak azzal a régi megfigyelésével, hogy az eperjesi kánonok és az ún. sárosi cikkek tartalmilag pontosan kiegészítik egymást.⁷⁷

Guitman Barnabás 2017-ben megjelent disszertációjában ugyan elfogadja Zoványi Jenő érvelését, majd éppen ő lesz az, aki mégis a kritika alá vont városi hagyományt támogatja meg levéltári adatokkal.⁷⁸ Zoványi egyik problémája az eperjesi cikkek ránk maradt szövegével (klimatikus megfontolások mellett) az, hogy a püspöki feladatokat ellátó személyt a kánonok következetesen *archidiaconus*nak titulálják. Zoványi szerint – és gondolatmenetének igaza is van – ennek csak vármegyei / fraternitási kontextusban van értelme, ahol az *archidiaconus* a legmagasabb helyi tisztség (ezért is tippel Zemplén vármegyére), a városokban viszont nem, ahol az *archidiaconus* szóval egy beosztott lelkészt jelölnek (az öt város többségében a német prédikátor viselte ezt a címet, aki rangban a diakónusok fölött, ám a plébános alatt állt).

Guitman megtalálta viszont a városi levéltárban Ferdinánd király 1546. december 28-i levelét Bártfa városának, mely Radaschint *pseudoarchidiaconus*nak bélyegezve pontosan ezt a választást sérelmezi.⁷⁹ A Ferdinánd-levelél így hitelesíti az 1546-os évszámot (amely tehát nem antedatálás), az ötvárosi elöljáró *archidiaconus* címét és ezzel közvetve az archidiakónus feladatairól rendelkező eperjesi cikkek tartalmát is. Ferdinánd kifogásait egészíti ki Oláh Miklósnak egy három évvel később levele ugyancsak Bártfára, mely szerint ez *vicearchidiaconus* titokban papokat is szentel.⁸⁰ Radaschinnak ekkori ordinációs tevékenységéről ugyan nem tudni (ha megtette, akkor „titokban” tette), de az eperjesi kánonok ezt mindazonáltal a feladatai között sorolják fel (§ 14).⁸¹

Amit ugyanis az eperjesi cikkek az ötvárosi „püspök” feladatairól írnak, az olyan szép, hogy szinte rajzolni sem lehetne különbet. Megtaláljuk itt az ordináció-vizitáció-egyházfegyelem jogkör teljes triaszát, ezen kívül szövegszerű hivatkozást is Pál apostol idevágó leveleire.⁸² Egyetlenegy körülmény árnyalja csak ezt az egyházi ideáltípust: csupán az 1560-as évekből maradt fent adat tényleges ötvárosi ordinációkra (név szerint három ordinált személy azonosítható).⁸³ Botta István 1560-ra datál egy jelentős egyházszerkezeti fordulatot az Ötvárosban, valószínűleg ekkor (vagy nem sokkal ezután) keletkeztek az ún. sárosi cikkek is.⁸⁴ Nem zárhatjuk ki, hogy az eperjesi kánonok szövegét is aktualizálták ekkor. Zoványi, Botta és Guitman kritikáját együttesen figyelembe véve hitelesnek kell elfogadnunk az 1546-os eperjesi zsinat aktusát és szervezeti döntéseit, ám nem azonosíthatjuk az itt hozott határozatok szövegét egy az egyben az eperjesi kánonok ránk hagyományozott dokumentumával.

A tiszáninnyi vármegyék

Az 1546-os eperjesi zsinattal kapcsolatban már említettem Zoványi Jenő ötletét, aki az ún. eperjesi cikkek a zempléni archidiakonátus kánonjaival azonosította. Zoványi másutt általánosan fogalmazza meg elképzelését arról, hogy a papszentelés feladatát a vármegyénként szerveződő, a középkori

⁷⁷ MPEA 7 (1908) 13–19. Vö. Botta István: Huszár Gál élete, művei és kora (1512?–1575). Budapest: Akadémiai, 1991. 158–159 (Humanizmus és Reformáció 18.). Csupán a datálás és a sorrend kérdésében kell állást foglalni!

⁷⁸ Guitman Barnabás: Hit, hatalom, humanizmus: Bártfa reformációja és művelődése Leonard Stöckel korában. Budapest: Szent István Társulat, 2017. 79–82.

⁷⁹ Guitman 2017. 80–81. Radaschin tisztsége összefügg 1549-es hitvallásszerkesztői tevékenységével is: uo. 85.

⁸⁰ MPEA 11 (1927) 23: *clam sacerdotes ordinaret*. Vö. Zoványi 1944. 174.

⁸¹ Sőt, már 1545 őszén téma az ordináció szabályozása! ETE 4: 443.

⁸² ETE 4: 523–524: § 5: *Dominus archidiaconus visitet ecclesias tempore opportuno*. § 7: *...primum ab archidiacono iuxta praeceptum Christi Matth. 18. admoneantur...* § 14: *Ministri ordinandi mittantur ad archidiaconum...* § 16: *Archidiaconus sese conformare debet ad normam ab apostolo Paulo ad Timotheum et Titum perscriptam...*

⁸³ Naplók és útleírások a 16–18. századból. Szerk. Szelestei Nagy László. Budapest: Universitas, 1998. 26, 29 (Historia Litteraria 6.).

⁸⁴ Botta 1991. 156–159.

vicearchidiaconátusok örökébe lépő protestáns fraternitások látták el,⁸⁵ ami ha másutt talán nem is éppen így volt, a Tiszáninnenre igaznak tűnik. Zoványi szerint ezen egyházmegyék vezetői előbb a hagyományos *vicearchidiaconus* címet viselték, amit az 1560-as években már felváltott a *senior*,⁸⁶ bár a valamivel későbbi borsod-gömöri kánonokban az *episcopus* megjelölés is előfordul.⁸⁷

Kérdés, hogy mikorra tehetőek ennek a szerveződésnek a kezdetei. Az esperesi tevékenységre vonatkozó adatok, a tarcali (1562) és a gönci zsinat (1566) határozatai,⁸⁸ és ennek megfelelően a kortárs szakirodalom is az 1560-es évekre utalnak.⁸⁹ Nyilvánvalóan korai lenne „1546”-ra datálni a Zoványi által rekonstruált zempléni kánonokat is. Az esztergomi vizitációs jegyzőkönyvben azonban előfordul egy érdekes bejegyzés, az 1561-ben Torna városában meglátogatott lelkész: *affirmat se esse ordinatum per manus impositionem in Zytko*.⁹⁰ Ez a mondat mindenképp a tarcali és a gönci zsinatot megelőző gyakorlatra mutat. Mohi Ferenc 1556-tól az Abaúj vármegyei Szikszó papja és talán már borsodi esperes,⁹¹ valószínűleg ő áll a bejegyzés mögött (és nem elődei között kell keresgelnünk: Batizi András vagy Bencédi Székely István⁹²). A Tiszáninnen az ordináción kívül a vizitáció és a fegyelmezés is kimutatható az esperesek feladatai között.⁹³

Felső-Dunamellék (Csallóköz-Mátyusföld)

A Királyi Magyarországon óvatosan bántak az újonnan alakuló protestáns egyházszervezetek az *episcopus* „püspök” cím használatával. Láttuk, hogy Felső-Magyarországon mind ez egri püspökség területére eső vármegyék, mind az Esztergomtól függő városok (*exempt* plébániák) esetében előbb az *archidiaconus* vagy *vicearchidiaconus*, majd más „esperes” jelentésű szavak jelölték ez egyházkormányzati vezetőket. A katolikus hierarchia itt még valós hatalommal rendelkezett, többnyire gyakorolta is joghatóságát, és számíthatott az uralkodó, illetve az államapparátus közvetlen támogatására. Ezekkel az egyházfőkkel rivalizálni mást jelentett, mint a hódoltsági tituláris püspökökkel (az összetett erdélyi fejleményekről most nem is szólva).

Említettem a Huszár Gál⁹⁴ által Magyaróvárott kiképzett és Sztárai által Tolnán ordinált János somorjai plébánost. Ez az egyetlen dokumentált eset is arra utal, hogy Sztárai tekintélye és püspöki funkciója nemcsak Tolna-Baranya, hanem a Hódoltság határain túl is elismert és elfogadott volt. A még működő római-katolikus egyházmegyék területén élő egyházak számára kényelmes megoldás lehetett, hogy ha éppen nem külföldi, akkor szükség esetén egy oszmán fennhatóság alatt élő „püspök” szolgálatát vették igénybe.

Változott a helyzet azzal, hogy Oláh Miklós esztergomi érsek halálára (1568) hosszú vakancia következett, utódja Verancsics Antal majd másfél év késéssel vette át hivatalát. Későbbi (17–18. századi) adatokból úgy tűnik, hogy ezt az üresedést kihasználva szerveződött meg a Csallóköz-Mátyusföldi szuperintendencia Huszár Gál komjáti lelkész vezetésével.⁹⁵ Mindezt a beállítást csupán a historiográfia konstrukciójának is tekinthetnénk, ha nem hasonló események ismétlődtek volna meg 1573-ban Verancsics Antal halálakor, amire még hosszabb vakancia következett (Telegdi Miklós

⁸⁵ Zoványi 1932; Zoványi 1944. 173. Jó példát találunk erre a jogutódló kontinuitásra Liptó vármegyében.

⁸⁶ A tarcali hitvallás (1562), a gönci kánonok (1566) és a kassai hitvallás (1568): Lampe 1728. 135, 214; vö. Zoványi 1898. 26–28; Zoványi 1932; Dienes Dénes: A történelmi tiszáninneri református egyházkerület a 16. században I-II. *Historia Ecclesiastica* 2 (2011) 3–68, 106–161, 117.

⁸⁷ Kiss 1881. 724; vö. Zoványi 1944. 182.

⁸⁸ Kiss 1881. 394, 445.

⁸⁹ Dienes 2011. 117–118.

⁹⁰ Bucko 1939. 230; vö. Miklós 1943. 323.

⁹¹ Dienes 2011. 114; ELEM I/2: 103.

⁹² ELEM I/1: 100; I/3: 267.

⁹³ Lampe 1728. 720, 723; Dienes 2011. 117–118.

⁹⁴ ELEM I/1: 739.

⁹⁵ Bod 1888. 271; Botta 1991. 299–305.

prépost ugyan megpróbálta kormányozni a főegyházmegyét, de alig számíthatott az uralkodó vagy a rendek támogatására). Ekkor Bornemisza Péter volt az, aki a püspöki feladatokat átvette, az ő esetében a *superintendens* cím használata (1574) és az ordináció funkciója is jól dokumentálható.⁹⁶

Miért nem a még mindig Komjátiban lelkeskedő Huszár Gál folytatja püspöki szolgálatát? Erre a patrónusi viszonyok adnak választ. Huszár támogatói, a Forgáchok ekkor a Balassa-féle összeesküvésben való részvételük miatt elvesztették befolyásukat, Bornemisza viszont mint semptei udvari prédikátor már a Salmok oltalmát élvezhette.

Nyugat-Dunántúl

A ma is létező Dunántúli Evangélikus Egyházkerület pecsétjén és zászlaján az 1576-os alapítási évszámot viseli. Ez az évszám Szegedi Máté⁹⁷ megválasztására utal, a dátum forrása pedig az *Egyességi irat* magyar fordításának előszava (1598).⁹⁸ A vidék egyik meghatározó földesurának, Nádasdy Ferencnek sárvári udvari prédikátora, Szegedi a *superintendens* címet használta, és feladatai elsősorban az egyházfegyelem fenntartására irányultak.⁹⁹

Két korábbi püspök, Sztárai Mihály és Huszár Gál pápai papsága a megelőző évtizedben felveti a kérdést, vajon nem túl óvatos-e az 1576-as alapítási évszám hangsúlyozása. Botta István gyűjti össze a kettejük pápai tevékenységére vonatkozó forrásokat és 18. századi historiográfiai adatokat, majd foglal állást amellett, hogy a nyugat-dunántúli püspökség már 1576 előtt fennállhatott. Botta hangsúlyozza a pápai végvár és plébánia Esztergomtól függő (*exempt*) jogállását, ezért nem a győri vagy veszprémi egyházmegye, hanem elsősorban az esztergomi érsekség vonatkozásában vizsgálja meg a kérdést.¹⁰⁰ A probléma egyházz jogi kontextusa így azonos azzal, amit fentebb Csallóköz-Mátyusföld kapcsán már megismertünk: az érseki szék tartós megüresedése 1568-ban, illetve 1573-ban.

Sztárai és Huszár esete Botta érvelésében mégsem teljesen hasonló. Kezdem az utóbbival. Huszár Gál pápai püspökségéről (*superintendens*) szóló értesülést vagy hagyományt őriz meg Debreceni Ember Pál és Bod Péter, amikor vele kezdik a dunántúli püspökök felsorolását.¹⁰¹ Botta rekonstrukciója szerint Huszár Sztárai halálától (1574 és 1575 fordulója körül) élete végéig, azaz 1575 októberéig viselhette ezt a hivatalt. Huszár elhunyt után kerülhetett sor Szegedi Máté megválasztására.

Sztárai esete annyiban más, hogy nincs ilyen rá vonatkozó emlékezet. A logikai konstrukción túl (Sztárai már püspökviselt, 1568-ban azaz az esztergomi vakancia kezdetén érkezik Pápára, az ugyancsak püspökviselt Huszár neki alárendelt lelkész lesz Pápán) Sztárainak 1570-ben Sopronba írt levele közvetve támasztja alá Botta feltételezését.¹⁰² A soproni tanács a magyar prédikátori állásra hívta meg, amire Sztárai nem adott határozott választ. Botta a levélnek azt a mondatát emeli ki, melyben Sztárai kilátásba helyezi, hogy maga helyett valaki mást küld Sopronba prédikátornak, amit Botta a püspöki jogkör gyakorlásának értelmez. (Az adat szépséghibája az, hogy Sztárai levelét végvári tisztségével *concionator*ként írja alá.) Ezek alapján a dunántúli névsor Botta szerint így alakul: Sztárai Mihály – Huszár Gál – Szegedi Máté.

⁹⁶ Bod 1888. 271; Zoványi 1898. 29–30; Schulek Tibor: Bornemisza Péter 1535–1584: A XVI. századi magyar művelődés és lelkiség történetéből. Sopron–Budapest–Győr: Keresztyén Igazság, 1939. 57–88 (A Keresztyén Igazság könyvtára); Zoványi 1944. 180; ELEM I/1: 195.

⁹⁷ ELEM I/3: 263.

⁹⁸ Egyesség könyve 1598. Szerk. Masznyik Endre. Pozsony: Wigand, 1908. 11–12.

⁹⁹ Zoványi 1898. 31; Payr 1924. 613–620; Zoványi 1944. 180–181.

¹⁰⁰ Botta 1991. 326–332.

¹⁰¹ Lampe 1728. 658; Bod 1888. 270.

¹⁰² Payr Sándor: Egyháztörténeti emlékek: Forrásgyűjtemény a Dunántúli Ág. Hitv. Evang. Egyházkerület történetéhez. I. Sopron: Dunántúli Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyházkerület, 1910. 33–34.

Ennek a gondolatmenetnek csak az a problémája, hogy nemcsak Botta támaszkodik erőteljesen logikus következtetésekre, hanem ugyanez a magatartás már 18. századi elődeinél, Debreceni Ember Pálnál és Bod Péternél is joggal feltételezhető. Nem zárható ugyanis ki, hogy ami a hagyomány továbbadásának tűnik, az végső soron náluk is csak saját logikus feltételezésük, azaz konstrukció. Ez a dilemma a jelenlegi forrásbázison sajnos nem dönthető el biztonsággal.

Murány (Kishont és Gömör)

Ahogy az ötvárosi egyházkerület szervező ereje nem valamely középkori minta, hanem az öt város politikai szövetsége volt, úgy a murányi egyházkerület esetében is egy politikai centrum, a murányi vár és váruralom szerepét ismerhetjük föl. Ezt hangsúlyozta az a körülmény is, hogy a murányi szuperintendensek egy személyben a murányi várőrség tábori és a várkapitány udvari prédikátorai is voltak.¹⁰³ A két hagyományos archidiaconátus, melyek területén az új protestáns egyházszervezet létrejött, a kishonti és a gömöri, legfeljebb annyiban befolyásolták a murányi püspökség kialakulását, hogy jogos alapot szolgáltattak a két vármegyére kiterjedő egyházkerület vezetőjének a *superintendens* cím használatára.¹⁰⁴

A kerület első szuperintendense, Cyprianus Friedt¹⁰⁵ állította össze 1585 körül az ún. murányi cikkek első változatát, majd a cikkeket utódja, Johannes Rimanoviani bővítette ki 1594-ben.¹⁰⁶ A szuperintendens választás útján nyerte el tisztségét (*electo superintendente*),¹⁰⁷ és a kánonok elsősorban egyházfegyelmi feladatokat róttak rá. Ezt a képet egészíti ki az ún. *Protocollum Rimanovianum*, az egyházkerület első fennmaradt (ma Nagyrócén őrzött) jegyzőkönyve, mely – a hitvallások, normatív rendelkezések és zsinati határozatok, továbbá ezek aláírásai mellett – elsősorban egyházlátogatási feljegyzéseket tartalmaz (1596-tól kezdve).

6 Tanulságok

A püspökválasztások eseményére ritkán maradt fenn történeti forrás. A vezetők hivatalba lépésének vizsgálatakor ugyanakkor fontos körülmény, hogy a középkori előzményt jelentő egyházszervezeti egységben többnyire éppen üresedés, egyházigazgatási vákuum mutatkozott. Napjaink nagy reformációtörténeti vitája a kontinuitás és a radikális újítás téziseinek képviselői között zajlik. Miklós Ödön 1942-ben kifejtett elmélete szerint a protestáns egyházmegegyes a későközépkori lelkesi fraternitásokból alakultak ki, és az esperesi tisztség is a *vicearchidiaconus* hivatalára megy vissza. Magam nem látom itt ugyan a kontinuitás jeleit, de felfedezem a már felbomlott keretek negatív lenyomatát mintegy vákuum, az ellátatlanul maradt feladatok formájában. Protestáns szemszögből a megüresedett egyházvezetői tisztség mintát és kihívást, valamint megnövekedett mozgásteret jelentett, ugyanezt a jelenséget természetesen az ellenfelek visszaélésnek és a hivatal bitorlásának látták.

A három országrészben ugyanez a jelenség három különböző folyamathoz vezetett: a Hódoltságban az apostoli öntudattal fellépő vezetőket környezetük püspöki tekintéllyel ruházta fel, Erdélyben a választott püspököket a fejedelem erősítette meg hivatalukban, míg a Királyi Magyarországon a katolikus egyházfők kitartóan és a hatalmi erőviszonyoktól függően több-kevesebb sikerrel küzdöttek – a püspöki címet tudatosan kerülő – protestáns egyházvezetők térfoglalása ellen.

¹⁰³ Lampe 1728. 334–335; MPEA 2 (1903) 15–16, 53–54; vö. Sarusi Kiss Béla: Murány tisztségviselői a XVI. században. 1: Archontológiai és életrajzi adattár. Fons 11 (2004) 397–441, 440.

¹⁰⁴ Zoványi 1898. 32–34; Zoványi 1944. 183.

¹⁰⁵ ELEM I/1: 520.

¹⁰⁶ MPEA 2 (1903) 15–22, 53–71; ELEM I/2: 422.

¹⁰⁷ MPEA 2 (1903) 15, 53.

A vezetők jogállását igen változatos megnevezések jelölik meg. A tarcali hitvallás pl. öt lehetséges változatot sorolt fel: *antistes, senior, rector, director, intendens*. Az *episcopus* szót, mint említettem, itt tudatosan kerültk. Dienes Dénes ez alapján jogosan feltételezi, hogy a tarcali zsinaton heves vita zajlott a vezetők elnevezéséről (ami abból is fakadhatott, hogy a Bèze hitvallásában használt terminológia nehezen volt alkalmazható a hazai viszonyokra).¹⁰⁸ Tanulmányom elején már kitértem rá, hogy e címek egyházzogi értelmezését több probléma is nehezíti.

A püspöki funkciók között a leggyakrabban dokumentált feladat az ordináció, és a legritkábban fordul elő a vizitáció. A püspökök feladatait szabályozó kánonok kora sokszor kérdéses, vagy gyakran utólagos átszerkesztések nyomait viselik. Éppen a forráshiány és a források kontaminációja miatt nem válaszolható meg az egyházkerületek elsőségének kérdése (Baranya? Ötváros? Temesköz? Erdély? Tiszahát?).

Kaposvár városa 2017-ben egyedülálló reformációs emlékművel gazdagodott, a „somogyi reformátorok” szoborcsoportjával: Szegedi Kis István, Kálmáncsehi Sánta Márton, Melius Juhász Péter és Sztárai Mihály. A négyes igen vegyes: részben tősgyökeres, részben gyűttment somogyiak, részben valóban reformálták a somogyi egyházakat, részben biztos nem, teológiájuk, személyiségük, egyéni sorsuk igencsak különbözik. Egy dolog azonban sajátosan összekapcsolja a szoborcsoport tagjai: a hagyományban mind püspökök, sőt, legtöbbjük eséllyel pályázik „az első magyar protestáns püspök” megtisztelő címére.

---

¹⁰⁸ Kiss 1881. 394; vö. Dienes 2011. 117.